

ЦИРКУЛЯЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ НА ПОСТКОМУНІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглядається проблема циркуляції політичних еліт. Автор, наголошуючи на зумовленості цього процесу характером політичного режиму, особливу увагу приділяє особливостям становлення та розвитку механізму циркуляції політичних еліт в умовах посткомунізму.

Ключові слова: політичні еліти, політична демократія, демократичні транзити, посткомуністичні суспільства.

Романюк А.И.

ЦИРКУЛЯЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЭЛИТ В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИИ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ НА ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье рассматривается проблема циркуляции политических элит. Автор, подчеркивая обусловленность этого процесса характером политического режима, особое внимание уделяет особенностям становления и развития механизма циркуляции политических элит в условиях посткоммунизма.

© Романюк О.І., 2010.

Ключевые слова: политические элиты, политическая демократия, демократические транзиты, посткоммунистические общества.

Romanyuk O.

THE CIRCULATION OF POLITICAL ELITES IN THE DEMOCRATIC CONDITIONS AND ITS PECULIARITIES ON THE POSTCOMMUNIST AREA

The problem of political elites circulation are considered in this article. The author, emphasizing of stipulation of this process by the character of the political regime, pays special attention to the peculiarities and development of the mechanism of the political elites circulation in postcommunist conditions.

Key words: political elites, political democracy, democratic transits, postcommunist societies.

Необхідною передумовою суспільного поступу є циркуляція політичних еліт, що за різних типів політичних режимів має свої особливості. За недемократичних режимів циркуляцію політичних еліт зумовлюють воля лідера, інтереси олігархічних груп, боротьба всередині правлячої камарильї тощо. Натомість за демократії у підґрунті цього процесу лежать вільні й конкурентні вибори. Перехід до демократії передбачає впровадження електорального механізму циркуляції політичних еліт. У статті ставиться завдання виявити особливості становлення такого механізму в умовах посткомуністичних трансформацій.

1. Виникнення теорії політичної еліти та уявлень про циркуляцію еліт

Виникнення теорії політичної еліти спричинило становлення сучасної демократії. На відміну від античної (полісної) демократії, де усі найважливіші рішення ухвалювалися *народом* (демосом) на народних зборах (агорі), у сучасній (модерновій) демократії абсолютна більшість рішень стала ухвалюватися не народом, а *представниками*, яких народ обрав до владних структур. Оскільки рішення представників народу далеко не завжди відповідали сподіванням народу (виборців), увага науковців зосередилася на

аналізі осіб, що одержали компетенцію ухвалювати політичні рішення. Їх сукупність стала розглядатися як окрема соціальна верства – *політична еліта*.

Розробку теорії політичної еліти започаткував італійський соціолог Гаetano Моска, якій у своїй роботі „Елементи політичної науки” (1896 р.)¹ висунув ідею *правлячого класу*. Розкриваючи сутність цієї ідеї, Моска писав: „В усіх суспільствах ... існує два класи людей: клас керуючих та клас керованих. Перший, завжди менш чисельний, виконує усі політичні функції, монополізує владу та насолоджується тими перевагами, що дає влада, у той час як інший, більш чисельний, керується та контролюється першим” [1, с. 187]. Схожі ідеї виказав у роботі „Трактат про загальну соціологію (1909 р.) інший італійський соціолог Вільфредо Парето, який й застосував поняття „*еліта*” відносно суспільства, розуміючи під ним сукупність якостей, що дозволяють певній групі посісти панівне становище у суспільстві. За думкою Парето, природна та соціальна нерівність людей зумовлює поділ суспільства на нижчу страту (не еліту) та вищу (еліту). Німецький соціолог та політичний діяч Роберт Міхельс, дослідивши структуру політичних партій, у роботі „Соціологія політичної партії в умовах демократії” (1911 р.) зробив висновок про те, що ефективність діяльності партій потребує функціональної спеціалізації, вирізнення керівного ядра та апарату, які поступово, але неминуче, виходять з-під контролю рядових членів та підкоряють політику власним інтересам, внаслідок чого, будь-якою, навіть демократичною організацією, завжди фактично править елітарна група.

Аналізуючи політичну еліту науковці відмітили її схильність до змін. Парето, поділивши еліту на „*правлячу*” та „*не правлячу*”, зауважив, що завдяки циркуляції правляча еліта знаходиться у стані постійної повільної трансформації. Проте гальмування циркуляції призводить до нагромадження у вищих стратах суспільства елементів, що деградували й позбулися якостей, необхідних для утримання влади, та уникають застосування сили. У той же час у нижчих стратах зростає число елементів, які мають необхідні здібності для виконання функцій управління та схильні до використання сили. Така ситуація призводить до революцій, внаслідок яких відбувається оновлення правлячої еліти [2]. Моска вирізнив дві тенденції розвитку правлячого класу: *аристократичну*, яка проявляється в намаганні політичного класу стати спадкоємним, що зумовлює його закриття, кристалізацію, виродження та, як наслідок, суспільний застій і, на кінцевий рахунок, тягне за собою активізацію боротьби нових соціальних сил за заняття панівних позицій у суспільстві, та *демократичну*, яка виявляється в оновленні політичного класу за рахунок найбільш здатних до управління та активних нижчих верств, що запобігає дегенерації еліти, робить її здатною до ефективного керівництва суспільством. Проте Міхельс зауважив, що „одвічна боротьба між аристократією та демократією насправді ... є лише боротьбою між колишньою меншістю, що захищає своє панування, та новою честолюбною меншістю, яка прагне завоювання влади, бажає злитися з попередньою або скинути її. Результат будь-якої класової боротьби ... полягає лише в заміні – одна меншість змінює іншу у своєму пануванні над масами” [3, с. 42].

2. Вплив теорії політичної еліти на розвиток уявлень про демократію

Здавалось би теорія еліти заперечує можливість демократії, проте розуміння того, що, з одного боку, складність сучасного суспільного організму, зумовлюючи необхідність професійного керівництва ним, робить здійснення політичної влади безпосередньо народом неможливим, а з іншого, неконтрольованій народом еліті властива тенденція виродження (втрати елітної якості), призвело до виникнення *елітарної концепції демократії*, яка знайшла втілення у плебісцитарній теорії Макса Вебера [4, с.674-703]. Елітарна концепція, відкинувши трактування демократії як безпосереднього правління народу, визначила її як такий політичний режим, за якого народ шляхом вільних виборів *періодично* коригує склад і діяльність політичної еліти та надає їй легітимності.

¹ Ця робота більш відома за назвою її американського англomовного видання 1939 р. – „Правлячий клас” (Mosca, G. The Ruling Class. – N.Y.: McGraw-Hill Book Co, 1939).

Елітарна концепція одержує поширення у період між світовими війнами, але після Другої світової війни на зміну їй приходить *плюралістична концепція*, фундаторами якої вважаються австрійський економіст Йозеф Шумпетер [5, с. 333-351] та німецький філософ Карл Маннгейм [6]. Будучи наслідком еволюції елітарної, плюралістична концепція також на початку виходила з того, що суспільством керує політична еліта, але в ній наголошувалося на тім, що демократичне врядування передбачає: 1) поділ політичної еліти на дві групи: *правлячу еліту* – політиків, які у даний час здійснюють владу, та *контр-еліту* – політиків, що знаходяться в опозиції до правлячої еліти; 2) наявність у контр-еліти реальних важелів контролю за діяльністю правлячої еліти; 3) періодичну зміну елітарних груп біля керма урядової влади внаслідок вільних виборів (схема 1).

Покладена у підґрунтя багатьох сучасних теорій демократії, як то теорія конституційно-плюралістичного режиму французького соціолога Реймона Арона [7, с.91-180], теорія поліархії американського політолога Роберта Дала [8] тощо, плюралістична концепція посідає сьогодні провідне місце у демократичних студіях, проте в ній все більше й більше уваги приділяється проблемі впливу різних груп інтересів на формування, функціонування та циркуляцію політичних еліт.

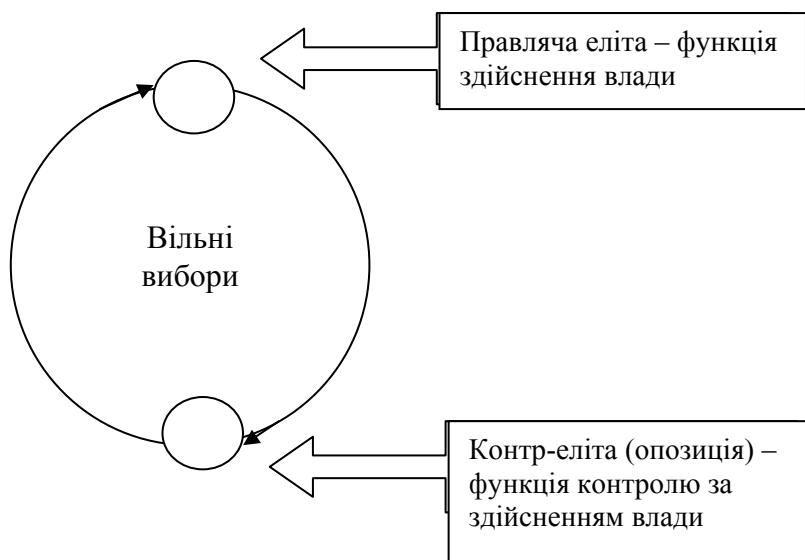

Схема 1. Циркуляція політичних еліт у плюралістичній теорії демократії

3. Проблема циркуляції політичних еліт у транзитологічній парадигмі

Велика увага проблемі циркуляції політичних еліт приділяється у транзитології – напряму політичної науки, що спеціалізується на дослідженні переходів до демократії. Ґрунтовними постулатами парадигми транзитології, сформульованими Данквартом Растовим [9], Гілл’ермо О’Доннеллом і Філіпом Шміттером [10], вважаються наступні: 1) передумовою процесу переходу до демократії є криза авторитарного режиму, під час якої відбувається диференціація правлячої еліти на *консерваторів* (прибічників *жорсткої лінії*) та *реформаторів* (прибічників *м’якої лінії*); 2) процес демократизації „починається внаслідок появи нової еліти, яка підіймає пригноблені та позбавлені раніш керівництва соціальні групи на узгоджені дії” [9, с.8]; 3) сприятливіші умови для переходу до демократії виникають тоді, коли у старій еліті гору беруть „реформатори”, а у новій – „помірні”; 4) механізм політичної демократії запускається, якщо „реформатори” та

„помірні” домовляються (укладають *пакт*) щодо інституціональної структури та нормативної бази нової політичної системи [10, р.37-39].

Усталення політичної демократії у транзитології пов’язується з впровадженням електорального механізму циркуляції політичних еліт. Адам Пшеворський підкреслює: „Демократія – це система, за якої партії програють вибори. Існують партії – групи людей з певними інтересами, цінностями та думками. Існує боротьба, що йде за правилами. І є тимчасові переможці і переможені” [11, с. 28]. Відповідно Семюелю Гантінгтону, демократичний режим консолідується, „якщо партія або група, що одержала владу внаслідок первинних виборів під час переходу до демократії, програє на наступних виборах та передає владу переможцям, а ті, у свою чергу, мирно передають владу переможцям наступних виборів” [12, с.287].

4. Становлення механізму циркуляції політичних еліт в умовах посткомунізму

Крах комуністичних режимів, що стався на межі 1980-1990-х рр. спричинив кризу транзитології, оскільки перебіг посткомуністичних трансформацій не відповідав схемам, напрацьованим у її первісній парадигмі. Всупереч постулату транзитологічної парадигми про те, що найкращі умови переходу до демократії виникають тоді, коли між старою і новою елітами створюється рівновага сил, найбільш успішні переходи до демократії посткомуністичних країн, як то доводить Майкл Макфол, відбуваються в умовах, коли: 1) перевага сил знаходиться на боці антикомуністичної опозиції; 2) опозиція виграє перші, установчі вибори, внаслідок чого відбувається зміна правлячої еліти; 3) нова політична еліта проводить необхідні для усталення демократії політичні та економічні реформи. Натомість, якщо перевагу сил одержує стара, комуністична еліта, виникає нова форма автократії. Рівновага ж сил призводить або до часткової, нестабільної демократії, або до автократії; або ж своїм наслідком має громадянську війну [13].

Аналізуючи проблему циркуляції політичних еліт в умовах посткомунізму, Млада Анна Вахудова робить висновок, що найбільш сприятливі умови для усталення демократії створюються тоді, коли політична конкуренція відбувається між реформованими комуністами та їх супротивниками з табору колишньої опозиції [14, с. 43-81]. Але таке уявлення є дещо спрощеним. Дійсно, трансформаційний процес пришвидшується, якщо виникає притаманний переважній більшості сталих демократій *біполярний тип* політичної системи, за якого урядову владу періодично здійснюють то правоцентристські, то лівоцентристські сили. В умовах посткомунізму правоцентристські сили рухаються вперед ринкові реформи, а лівоцентристські пом’якшують їх соціальні наслідки.

Проте далеко не в усіх посткомуністичних країнах, як то в Албанії, Болгарії, Литві, Монголії, Польщі, Румунії, Угорщині, усталенню демократії сприяли змагання між екс-комуністичними партіями та колишньою антикомуністичною опозицією. У Чехії до складу лівого спектру, який конкурує з правим, входять як Чеська соціал-демократична партія, що виникла з лівої опозиції до колишнього комуністичного режиму, так і Комуністична партія Чехії та Моравії, яка, хоч і дещо трансформувалася, не порвала з комуністичним минулим. У низці новоутворених посткомуністичних держав, де трансформаційний процес має *бінарну структуру*², як то Естонії, Латвії, Словаччині, Хорватії, біполярні системи народилися на ґрунті змагань між націоналістами та лібералами. За такого типу циркуляції політичних еліт націоналісти виконували роботу з розбудови національної державності, а ліберали спрямовували розвиток країни у напрямі до вільного демократичного суспільства. Проте для усіх посткомуністичних країн, що набули якість ліберальних демократій або більш-менш послідовно рухаються в напрямку до цієї якості є притаманними партійна структуризація політичної еліти та конкуренція

² Застосувавши у низці своїх попередніх робіт поняття бінарної структури, автор цієї статті мав на увазі те, що трансформаційний процес в новоутворених посткомуністичних суспільствах має дві складові: соціально-політичну (перетворення тоталітарної системи на демократичну) та національно-політичну (перетворення територіальної частини колишнього багатонаціонального державного утворення на суверенну національну державу) [16].

між елітарними групами в межах загально визначених принципів, інститутів та норм. Натомість у тих посткомуністичних країнах, де не відбулося партійної структуризації політичної еліти та, внаслідок цього, не виникло електоральної конкуренції елітарних груп або ж елітарні групи не змогли домовитися щодо принципів, інститутів та норм, демократичні режими усталитися не змогли.

5. Специфіка української ситуації

Хоч з 1994 р. Україна вважається демократичною країною³, проте становлення електорального механізму циркуляції політичних еліт в ній не відбулося. На початку трансформаційного процесу цьому завадили: 1) президентсько-парламентська модель державного правління, що характеризувалася сильним перекосом повноважень на користь президента⁴; 2) виборча система, яка не давала можливості створити стабільну політичну структуру парламенту⁵. Дія цих чинників спричиняла формування усїєї вертикалі виконавчої влади главою держави та штучне створення у парламенті пропрезидентської більшості, внаслідок чого електоральна циркуляція політичних еліт унеможлиблювалася.

Політична реформа 2004 р., яка відбулася під час Помаранчевої революції, здавалося створила умови для становлення такого механізму. Внаслідок внесення змін до Конституції України, повідну роль у формуванні урядової влади мав відігравати парламент. Уряд мав формуватися коаліцією депутатських фракцій, яка у своєму складі налічує більшість від конституційного складу Верховної Ради і створюється внаслідок парламентських виборів. Зміна системи парламентських виборів зі змішаної (пропорційно-мажоритарної) на чисто пропорційну та впровадження до Конституції норми про те, що не входження депутатів, обраних за списком партії або блоку, до фракції цієї партії або цього блоку та вихід з неї, тягне за собою втрату депутатського мандату [15, с.39], мусили сприяти стабілізації політичної структури парламенту. Проте усталити електоральний механізм циркуляції політичних еліт в Україні не вдалося. Невдачу зумовили три головні причини:

Перша – *гострий конфлікт між провідними політичними силами* – Партією регіонів (ПР), „Нашою Україною” (НУ) та БЮТ. Якщо у підґрунті конфлікту між ПР з БЮТ та НУ лежали проблеми етнокультурного розвитку та пріоритетів зовнішньої політики, то конфлікт між НУ та БЮТ, які мали багато спільних політичних позицій, був зумовлений, насамперед, міжособистісними стосунками їх лідерів – Віктора Ющенко та Юлії Тимошенко, які після Помаранчевої революції посіли пости президента та прем'єр-міністра. Хоч „помаранчеві” двічі (у 2006-му та 2007-му) вигравали парламентські вибори, але конвертувати їх результати в урядову політику вони не спромоглися. У 2006 р. цьому завадили амбіції Ющенко, який, не бажаючи бачити прем'єр-міністром Тимошенко, а спікером парламенту лідера СПУ (партії, яка підтримувала Помаранчеву революцію) Олександра Мороза, всіяко затягував перемовини щодо створення коаліції. Не добившись бажаних посад в урядових структурах, еліта СПУ, зрадивши ідеали Помаранчевої революції, уклала угоду з ПР, внаслідок чого виникла „Антикризова

³ У 2004 р. міжнародна правозахисна організація „Freedom House”, що здійснює моніторинг за станом свободи і демократії у світі, включила Україну до списку електоральних демократій, оскільки у цьому році в країні відбулися перші після загибелі комуністичного режиму та набуття нею державної незалежності парламентські та президентські вибори, які було визнані вільними і конкурентними.

⁴ Відповідно до Конституції президент призначав прем'єр-міністра „за згодою Верховної Ради”, але відсутність сталої політичної структуризації робила парламент легким об'єктом маніпулювання з боку президентської влади. Членів уряду, керівників інших центральних органів виконавчої влади та голів місцевих державних адміністрацій президент призначав „за поданням прем'єр-міністра”, проте, оскільки для зняття того з посади згода парламенту не потребувалася, таке „подання” було суто формальним.

⁵ До 2008 р. парламентські вибори в Україні проводилися за мажоритарною системою, внаслідок чого більшість мандатів одержували позапартійні депутати. Зміна системи парламентських виборів з мажоритарної на змішану ситуацію кардинально не змінила, бо за її мажоритарною частиною до Верховної Ради потрапляла критична маса позапартійних депутатів та поодиноких представників дрібних політичних партій, що створювало сприятливі умови для штучного формування парламентської більшості.

коаліція” у складі ПР, СПУ та КПУ, яка сформувала другий уряд Януковича⁶. Після дочасних виборів 2007 р. Ющенко погодився на формування коаліційного уряду (БЮТ та НУ-НС) під проводом Тимошенко, але всіляко перешкоджав його нормальному функціонуванню, що призвело до фактичного розпаду „демократичної коаліції”.

Друга причина криється в *небажанні жодної з політичних сил працювати в межах чинної конституції*. Обіймаючи посаду президента, Ющенко (лідер НУ) увесь час намагався обмежити конституційні повноваження урядів. Тимошенко (лідер БЮТ), не бажаючи втратити після розпаду урядової коаліції (вересень 2008 р.) посаду прем'єр-міністра, не дала можливість розв'язати ситуацію конституційним шляхом через розпуск парламенту та проведення нових дочасних виборів. Янукович (лідер ПР), будучи прем'єр-міністром (2006-2007 рр.), намагався у неконституційний спосіб сформувати конституційну більшість у Верховній Раді, що мало наслідком її розпуск президентом Ющенком. Після того, як після президентських виборів 2010 р. він посів пост президента, у неконституційний спосіб було створено коаліцію „Стабільність і реформи”, яка сформувала уряд Миколи Азарова.

Третя причина – то *якість судової влади*. Аналізуючи становлення демократичних інститутів на посткомуністичному просторі, польський політолог Ян Зельонка відмітив тенденцію значно кращої дії юридичної гілки влади порівняно з парламентською та урядовою, зауваживши, що „найбільше це стосується конституційних судів” [17, с. 278]. Проте на Україну ця тенденція не розповсюджується. Внаслідок надмірної політизації й ангажованості приватними інтересами, судова влада в Україні виявилася нездатною виконувати роль безпристрасного арбітра політичних змагань, розв'язувати конфлікти між політичними силами та інститутами на ґрунті конституційних засад.

Особливо яскраво це виявилось у рішеннях Конституційного Суду України стосовно формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді. Не дивлячись на те, що стаття 83 Конституції України визначає, що коаліція формується виключно фракціями [16, с.39] і Конституційний Суд 17 вересня 2008 р. підтвердив цю норму [18], 6 квітня 2010 р. той же Конституційний Суд ухвалив рішення, за яким у формуванні коаліції мають право брати участь і окремі народні депутати [19]. Обґрунтовуючи його, Голова Конституційного Суду Андрій Стрижак заявив, що рішення стосовно можливості входження окремих народних депутатів до складу парламентської коаліції було ухвалене „на підставі правової ситуації, що склалася на сьогоднішній день”. У той же час він відмітив, що рішення від 17 вересня 2008 р. є *чинним*, але в зв'язку з прийняттям Закону „Про регламент Верховної Ради” *правова ситуація змінилася* [20]. Своїми наслідками таке, *ситуативне* трактування Конституції має невідповідність поділу політичної еліти на правлячу та опозиційну результатам парламентських виборів, що ставить під сумнів демократичний характер політичного режиму.

6. Висновки.

Політична демократія ґрунтується на електоральному механізмові циркуляції політичних еліт, ефективність якого зумовлюється стабільністю політичних інститутів та політико-правових норм. Стабільність політичних інститутів та політико-правових норм залежить від стосунків між провідними політичними силами суспільства та якості судової влади. Здатність політичних еліт домовитися щодо інститутів і норм та потім додержуватися досягнутих домовленостей є найважливішою передумовою усталення політичної демократії. У той же час у процесі усталення велику роль відіграє судова влада, яка має запобігати спробам певних елітарних груп відійти від домовленостей, що були унормовані в конституційних та законодавчих актах.

⁶ Зрада еліти дорого коштувала партії. Якщо на виборах 2007 р. СПУ набрала 5,69% голосів і посіла 33 місця у Верховній Раді, то у 2007 р. вона, набравши тільки 2,86 % голосів виборців, не пододала трьохвідсотковий застережний бар'єр і, відповідно, не потрапила до парламенту.

На посткомуністичному просторі на становлення електорального механізму циркуляції політичних еліт суттєво впливають три чинники.

Перший – процес роздержавлення суспільного виробництва та приватизації державної власності. Перемога на установчих виборах старої, комуністичної еліти, зумовлюючи номенклатурний характер приватизації, істотно заважає розбудові конкурентної політичної системи. Концентрація влади і власності в руках однієї групи не дає можливості іншим групам на однаковому рівні конкурувати з нею. Натомість перемога опозиційної до комуністичного режиму еліти сприяє розосередженню власності та відносному відстороненню бізнесу від політичної влади, що позитивно впливає на становлення політичної конкуренції.

Другий – новоутворений характер переважної більшості посткомуністичних держав, що спричиняє конфлікт політичної ідентифікації та продукує виникнення сил, які *нелояльно* ставляться до національної державності⁷. Закриття таким силам доступу до правлячої еліти у Естонії, Латвії, Словенії, Хорватії сприяло процесу консолідації політичного режиму та просуванню до демократії. Натомість там, де таким силам не було впроваджено законодавчих обмежень, як то в Україні, між елітарними групами виник гострий конфлікт, що унеможливив демократичний поступ.

Третій – термін функціонування попереднього тоталітарного режиму та характер дототалітарних політичних відносин, що зумовлює процес перетворення політичної культури. У тих країнах, де тоталітарні режими функціонували менший час (протягом двох генерацій) та у дототалітарний період були запроваджені основи конституційного ладу з деякими елементами політичної демократії, демократизація політичної культури йде швидшими темпами, що сприяє усталенню демократичних відносин. Натомість у тих країнах, де за час функціонування тоталітарних режимів встигло змінитися три генерації населення⁸ й до того ж у дототалітарний період не було основ конституційного ладу, демократизація політичної культури йде вельми повільно, що відбивається на якості політичної еліти та стосунках між елітарними групами. Цим чинником можна пояснити й те, що у країнах Середньо- та Південно-Східної Європи, де традиції старої (буржуазної) школи права не були зруйновані вщент, судова влада відіграє істотну роль в усталенні демократичних відносин, а на пострадянському просторі (окрім країн Балтії), де судові інститути продовжують керуватися принципом *політичної доцільності*, – ні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 187–198.
2. Компендиум по общей социологии / В. Парето // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. – С. 59–67.
3. Михельс Р. Демократия и железный закон олигархии (глава из кн. „Социология политической партии в условиях демократии”) / Р. Михельс // Диалог. – 1991. – № 3. – С. 42–45.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644–706.
5. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1995. – 526 с.
6. Mannheim K. Freedom, power and democratic planning / K. Mannheim. – N.Y., Oxford University Press, 1950. – XXIV, 384 p.
7. Арон Р. Демократія и тоталітаризм / Р. Арон; [пер. с француз.]. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
8. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль; [пер. з англ.]. – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.

⁷ З 30-ти посткомуністичних країн, що існують на сьогодні, 24 є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпадів Радянського Союзу, Югославії та Чехо-Словаччини.

⁸ Відповідно висновкам соціальної психології, при суттєвій зміні соціального контексту у третій генерації відбувається зміна культурного генокоду.

9. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу; [пер. с англ.] // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5–15.
10. O'Donnell, G, Schmitter P. C. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
11. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; [пер. с англ.] – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
12. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; [пер. с англ.] – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
13. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – Vol. 54.– 2002. – No. 2. – P. 212–244.
14. Вахудова А. М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / А. М. Вахудова; [пер. з англ.]. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. – 379 с.
15. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” №2222-IV від 8.12.2004 р. – Харків: Фоліо, 2005. – 47 с.
16. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
17. Зельонка Я. Нові інститути у старому Східному блоці / Я. Зельонка // Глобальне відродження демократії / Я. Зельонка; [за ред. Л. Даймонда, М. Ф. Платнера; пер. з англ.] – Львів: Ахілл, 2004. – С. 271–288.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=19872>
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=106790>
20. В КС об'яснили причину прийняття рішення о легитимности коалиции [Електронний ресурс] // Главред. – 08.04.2010.. – Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2010/04/08/160103-16.html>